

KRITIKA

„Időben élni”

SÁNDOR IVÁN HÁRMASKÖNYVÉRŐL

„Az évek persze mindig leperegnek, de miközben halljuk az elmúlás folyamatos kísérőhangjait, megkérdezzük: mégis, hogyan?; miért »így«?”

E mottó Sándor Iván egy 1988-ban megjelent kötetéből való, annak első mondata. Azaz: nem a „hármaskönyv” (könyvek) szövegeiből emeltük ki, mégis idevalónak hisszük a megfogalmazott kérdést, két ok miatt is. Az első – Sándor Iván egyik sűrűn használt fogalmát kölcsönözve – „mentalitásbeli”, a másik metaforikus gyökerű. A szóban forgó hármaskönyv közvetlen előzménye ugyanis a *Leperegnek a nyolcvanas évek, A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka* című esszékötet, amelyben Sándor Iván a közelmúlt történelmi, szellemi, társadalmi folyamatát a jelen (az akkori jelen) valóságának néhány igen eleven kérdésével szembesítette. S hogy ez a jellegzetes esszéírói alapállás miért „mentalitásbeli” értékű Sándor Ivánnal? Legfőképpen azért, mivel ő – most már több évtizede – úgy, oly módon szeretné megérteni a jelent – legalábbis többet tudni róla –, hogy történelmi léptékű *időmetszeteket* helyez maga elé, s az így már *tájjá* lényegült történelmi szöttesben keresi a kiindulópontokat.

S ezzel el is érkeztünk a második említett jellegzetességhez, a Sándor Iván-esszéket (a szóban forgó hármaskönyv egyes fejezeteit különösen nagy erővel uraló) szerves egységbe fogó, közös véráramát jelentő metaforájához: az idő (vagy inkább így: Idő) fogalmához. Ezeknek az esszéeknek (valamennyi típusának, úgymint: történelmi, politológiai, bölcsészeti, poétikai stb.) óriási mozgásterük van az időben; s nagy erényük (és persze belső feszültségük egyik oka, magyarázata is az), hogy (az újabb regényeiben is markánsan jelen levő) filmszerűen gyors „vágásaik” mehökkentően új és érdekes megtörtént dolgokat és gondolkodásbeli reflexiókat tudnak egymás mellé vetíteni, illetőleg egymással ütköztetni.

A „tárgy” és a „módszer” fölillantása után elkerülhetetlen az „alany”-ról is szólni, legalább csak annyit, amennyi (vagy inkább: *ami*) szorosan kötődik a tárgyhoz és a módszerhez. Sándor Iván (esszé)írói etikájáról van szó. Kerülvén a nagy szavakat, de mégis a lényegét mutatva meg ennek az etikának (s egy kicsit Sándor Iván egyik – talán legtöbbet hivatkozott – szellemi mesterére is gondolva), annyit bizvást megállapíthatunk, megfogalmazhatunk, hogy Sándor Iván *rendíthetetlen demokrata*. Pontosan abban az értelemben, ahogyan azt Bibó nem egyszer kifejtette, pontosan azokkal az ismérvekkel, melyeket ő maga is számon kér a 80-as és 90-es évek emberein, hatalmain, politikáin. S miközben (erre Sándor Iván többször is utal) sorra elhallgatnak

---

Vízkeresztől Karácsonyig. A nyolcvankilences esztendő (Forrás–Gondolat, 1990), Félelem? Remény? A kilencvenes esztendő (Gondolat–Széphalom, 1991), A karnevál harmadik napja. A kilencvenegyes esztendő (Gondolat–Széphalom, 1992).

a 80-as évek vége forrongó-fortyogó közéletének leginkább számottevő, leginkább olvasni érdemes publicistái, politológusai, esszéistái; – ő (s ezt már én teszem hozzá) valami titokzatos erő birtokában, és valami feszített tempójú szellemi teljesítőképeség jóvoltából a legkockázatosabb dolgokra is vállalkozik: például a nyilvános naplóiírásra.

Mindez – azt hiszem – már nemcsak írói tehetség kérdése, de az írói etikáé is: a vele született kvalitások örökös továbbfejlesztése-csiszolása, majd a kivételesen jó szellemi kondíció végeredményeinek hitelesen tiszta szavú folyamatos közrebocsátása, ha úgy tetszik, *közüggyé* tétele.

*

A szóban forgó három könyvet 1989 és 1991 között, tehát három év leforgása alatt írta Sándor Iván. Az első és a harmadik rész a *Forrásban* jelenet meg hónapról hónapra, a középső – a *Félelem? Remény?* című – némiképpen lazább szerkezetű esszéfűzér (benne a kivételesen szép kanadai és amerikai útinapló) a 90-es évek szellemi izgalmairól tudósít. Természetesen más és más (sőt egészen más) az egyes kötetek személyes-érzelmi tónusa, színe, hangulata – hite és hitetlensége.

Az igazi nagy év persze (s micsoda jó érzékkel kezdte el éppen *akkor* a folyamat, szinte napi penzumszerű „naplóírást” Sándor Iván) a maga földcsuszamlásaival az 1989-es esztendő. Az ország majdnem lázas hevülete – „Mintha évtizedekig nem történt volna annyi, mint most hetek alatt;” – (az események középpontjában Nagy Imre és mártírtársai temetése), a kommunizmus végnapjainak valóban drámai feszültséget hozó izgalmai. Sándor Iván ekkor valósággal tapad az eseményekhez, az újság- és folyóiratcikkekhez, a rádió és a televízió hírműsoraihoz. Ő maga is folytonos feszültségben él, néha várakozó nyugalomban. Mint ekkor legtöbbször az országban, ő is a reményteli kibontakozást próbálja kibetűzni.

S minthogy oly erősen figyel, hamar fölfedezi a felemásságokat, a háttérmotívumokat, a lassan szétfoszló szép reményeket. A sorrendben második kötete már címében dobja elének a *félelem* és a *remény* egymást váltó, egymásba is játszó kettősségét – talán az ország közérzetét is közvetítve.

Nem meglepő, hogy *A karnevál harmadik napja* (a trilógia harmadik darabja) már erősen távolságtartó a napi (bel)politikai villongásoktól, látványosan nyomulnak viszont előtérbe a tágasabb kategóriákban való gondolkodás, az egyetemesebb érvényű – elsősorban az etika és az esztétika tárgykörébe tartozó eszme-futtatások. S az utolsó oldalakon két történelmi alaphelyzet. Az egyik teoretikus, a másik keserű közhely; mégis, mélyen összefüggnek egymással. Az első így szól: „A történelmi világkorszakok változására nem lehet felkészülni. Azok egyszerűen: lesznek. Aki benne él, legfeljebb a változás sebességét és ritmusát érzékeli. Az irány: rejtett.” A második (egy Hamlet-előadás után fogalmazódik meg benne): „Ez a lényeg: kinél van a fegyver.”

Persze Sándor Iván azt is nagyon jól tudja, hogy „nincs VÉGE”; hogy semmi sem lezárt, semmi sem végleges.

A történelmi előzmények hatalmának máig (s holnapig, holnaputánig is) erő ereje soha nem tévesztendő szem elől – hangsúlyozza számos helyen Sándor Iván. Egyik legizgatóbb kérdése az, hogy „miért nem valósultak meg a század szellemi minőségprogramjai? miért nem valósulhattak meg?” Azaz: kérdésének finomításával arra is utal, hogy nem hárítható vissza a végzetre, a sorsra, de egyes személyekre sem az okok és magyarázatok, ennél jóval racionálisabb – és talán egyszerűbb is – a tényleges magyarázat. Mégpedig az évszázados szervesetlen fejlődés következménye: *a normatívák és szervesség ellentéte, illetőleg örök dilemmája*. Minden új jelenség ugyanis csak

folyamatba, szerves előzményhez tud igazában tapadni, gyökeret verni – nálunk azonban hiányoznak, vagy önmagukban is ellentmondást hordoznak ama szervesen élő előzmények.

Mindazon „sorskérdések”, melyeket „sem a Monarchia végóráiban, sem bukása után nem tudtunk megoldani, mindaz azóta is megoldatlan: a polgári szabadságjogok, a nemzeti függetlenség, a nemzeti-faji kisebbségek helyzete, Trianon óta a határokon túli magyarság sorsa, az Európához való viszony, az általános ipari fejlődésbe való integrálódás.” Természetesen ezeket a jelenségeket már régen fölismerte a magyar politikatudomány (elég, ha csak a Sándor Iván által – teljes joggal persze – a legjelentősebb magyar gondolkodók közé sorolt Bibó István szellemi teljesítményére gondolunk), mégsem működik a megszületett gondolat, mivel politikai életünkben mindig is hiányzott „az önvizsgálatra érett mentalitás.” Mindebből következik, hogy a rendszerváltozás utáni politikai gondolkodásnak nemcsak a '45 utáni történelemmel kell szembenéznie, hanem a magyar polgárosodás *kezdeteitől* eredő teljes folyamatok érvényességét kell szemügyre vennie.

Hasonló súlyú nyomatékkal van jelen Sándor Iván gondolkodásában az európaiság fogalma, kérdése, problematikája. Újra és újra visszatér a tágabb és a szűkebb „geopolitikai” érvényű európaiság gondjára; rendre itt is a legjobb hagyományokat idézvé. Ám itt sem, most sem doktrinérizű sablonokat akar számon kérni a történelmi valóságon; éppen ellenkezőleg: az örökké mozgó-változó valóság figyelembevételének kötelező erejére figyelmeztet. (Miközben józan logikával óv attól, nehogy azt higgye bárki is, hogy Budapest a világ közepe.)

Szellemi vergődéseink csomósodási pontjainak egyike – ki tudja, mióta? – az egyén és a nemzet, az individuum és kollektívum viszonya, kapcsolata, ellentmondásai, s az ellentmondást esetleg oldó (feloldó?) lehetőségei. Ahogyan Sándor Iván fogalmaz: „kultúránk okszerűen kialakult, a nyugattól eltérő szerkezeti jellegzetessége, mely szerint a személyes autonómia a nemzeti függetlenség kifejeződésén át jut érvényre.” A *szabadnak* és a *nemzetinek* a normális, az egészséges demokráciában együtt, egyszerre kell érvényesülnie, pontosabban szólva már maga a szétválasztás is politikai érdek szülte ideológia. Ha valami, hát az efféle külön élő, kettős minősítés és kettős mérce aggasztja és ábrándítja ki Sándor Ivánt a magyarországi fordulat eddigi teljesítményéből, az *efféle* törzsi háborúskodás rendíti meg igazán.

Mint minden eredendően nyugtalan szellemet, Sándor Iván gondolkodásmódját is a *feloldás* lehetőségének, kísérleteinek a szüntelen keresése jellemzi. Az *új* mentalitás, a „mentalitásfordulat” szinte kulcsszavai a szóban forgó köteteknek.

Teljesen érthetően, logikusan persze, hiszen a történelmi alapozások, a magyarországi és a kelet-közép-európai régió történelmi tanulságai már-már az unalomig ismétlődően nyilvánvalóak: Jásztól Bergyajevig, J. Bendától Mészöly Miklósig, Németh Lászlótól Bibó Istvánig, Babitstól Nemes Nagy Ágnesig csodálatos gazdagságú szellemi panoráma teszi, *tenné* lehetővé tudatlanságunk beismerését s a felelős *honpolgári* „mentalitás” kialakítását. Hát persze, hogy nem tesszük. Nem tesszük, mert a hatalmi harc, a kényelem, a szellemi restség és ezernyi más ok mindennek éppen az ellenkezőjét involválja.

Az új, a meghonosítandó mentalitás visszatérő elemei Sándor Ivánnál: a másság iránti tolerancia, a minőség, a szakszerűség, a szembenézés, az önkontroll, a kontra-szelekció megállítása. S mindennek az alapja mint „az értékhierarchia csúcsa”, „a prosperitás, az érdek, a siker; ennek vetületében a munka.” Kanadai és amerikai tapasztalatai is megerősítik értékhierarchiájának ésszerűségét és hatóképességét: „az anyagi

alapok, a gazdaság, a kereskedelem mint az élet stabilitása olyan értékfogalom, amely nemcsak a határokon belül alapvető, de a határokon túli magyarság számára is fogódzókát adhat kisugárzásával."

Természetes módon sorolódik be ennek az értékhierarchiának egyik kitüntetett helyére a *kultúra*. Sajátos vetületben esik róla szó Sándor Iván esszéiben, mégpedig a kultúra *védelmének* a szemszögéből. Árulkodó jele a magyarországi átalakulásban való elemi csalódásainak az a tény, hogy a kultúra (ezen belül elsősorban az irodalom) lassú pusztulásának, sorvadásának a rémét éppen a kilencvenegyes esztendő folyamán vetíti elénk, abban a kötetében, amelyben a legélesebben fogalmazza meg fenntartásait és kritikai észrevételeit az átalakulás *egészével* szemben. Úgy érzi: minden egyes *remény* eltűnésével a *fenyegetettség*ek száma nő.

Vissza-visszatérő motívum Sándor Ivánnál „a konzekvens szembenezés” megkerülhetetlen szükségessége, sőt kényszere. Legfőképpen *gondolkodási hibáinkkal* kellene szembenéznünk. Hiszen enélkül egyaránt hatástalanok maradnak Széchenyi, Eötvös, Jászi és Bibó eszméi. Mert e nélkül nincs remény „helyretolni” a „*kizökent* kelet-közép-európai *időt*.” Miként az is vitathatatlan, hogy az *írástudók felelőssége* különösen megnőtt. E ponton a legkeményebb a bírálata azon írástudókkal szemben, akik „*árulásmenedzser*”-ként vagy „*szereptévesztő*”-ként vagy – számuk szerint ez a leggyakoribb változat – „*a homály, az illúzió lovagja*”-ként bukkantak föl az utóbbi egy-két évben. „Pedig volt egy megvilágosító esztendőnk: a nyolcvankilences év.” S ez a „*volt*” oly erős hangsúlyt kap ebben a mondatban, amitől a *van* holtponthoz sugall, pátthelyzetet.

Sándor Iván hármaskönyvének talán a legsodróbb erejű *gondolati vonulata* a *másság* elismerésének, a tolerancia életet szabályozó elvének és gyakorlatának a sürgetése, már-már könyörgésszerű újra- és újraismételtetése. Aligha vitatható ennek fontossága, jogossága, erkölcsi értéke és társadalmi-politikai súlya. Miként az sem, hogy e feltételek *hiánya* valóban történelmi kelepce, igazi zsákutca az egész kelet-közép-európai térség számára. Sándor Iván kristálytisztán fogalmaz, amikor azt fejtegeti, hogy „a demokrácia alapértékeinek érvényesülése nélkül” elképzelhetetlen az egyes itteni országok stabilizációja. „Ám a politikai, gondolkodásbeli *másság* elismerése nem valósulhat meg, ha tovább él a nemzetiségi, etnikai faji, vallási *másság* iránti türelmetlenség.”

Ez persze így igaz. De vajon nem éppen politikai, hatalmi, egzisztenciális (stb.) *érdekek* gerjesztik-e a *másság* iránti intoleranciát? A hatalmon levők (egy) részéről éppen úgy, mint a hatalomra vágyók (egy) részéről? Az az érzésem, hogy a végül is kétpólusú magyarországi politikai tagolódás, a legalább másfél évszázados történelmi folytonosság továbbélése és a magyar szellemi progresszió objektíve, tehát racionális okok miatt létező megosztottsága és egymás *elleni* küzdelme újult fel és zajlik ma Magyarországon. A *másság* iránti intolerancia politikai, de nevezzük nevén a gyereket: *hatalmi* aspirációkat takar. Máskor meg ugyanennek az *eszközeként* kezd el működni. Ráadásul a közvélemény előtt az ok és az okozat még össze is keveredik, így ezután még nehezebb körvonalazni, kibetűzni az esetleges megoldás, vagy szerényebben szólva: az e téren legalábbis elviselhető mindennapos állapot lehetséges lényegét.

Sándor Iván számára meggyőzőnek mutatkozik az észak-amerikai mindennapi gyakorlat: az ott élőknek az a fölismerése, hogy a *másság* oly számtalan formában mutatkozik meg, hogy a tolerancia hiánya „szétfeszítené a bizodalmat”, azaz a belátás, a ténylegesen létező *másság* eltűrése, a *másságnak* evidens jelenséggént való tudomásulvétele, egzisztenciális *érdek* az állampolgárok számára. Amíg tehát – fűzhetjük

tovább (lehet, hogy önkényesen) Sándor Iván gondolatait – a fejlett, a túrhetően működő demokráciákban a másság tolerálása felé szorítanak a mindennapos érdekek, addig a kelet-közép-európai régió országaiban (vagy éppen a volt szovjet birodalom utódállamaiban) éppenséggel az *intolerancia* hivatott leplezni (máskor meg serkenteni) a hatalmi érdekeket, a *különböző célú és gyökerű* politikai aspirációkat.

Szép és meggyőző Sándor Iván konklúziója: „az ezredvég civilizációs fejlődésének új kérdéseivel csak azok a nemzetek képesek szembenézni, amelyek saját nemzeti-népi hagyományaik tiszteletét, az ezzel összefüggő identitástudatot, erkölcsöt és stílust a más etnikai, vallási csoportok *természetszerű* egyenjogúságának elismerésével, az *összeműködés* mindennapos gyakorlatával párosítják.” Afelől sem hagy kétséget, hogy a másság eltűrésének az etikai parancsa *mindenkire* vonatkozik. Ugyanakkor a többség (vagy a hatalom) *felelőssége* elsősorban az, hogy ez az alapelv ésszerűen érvényesülhessen.

Szorosan kötődik mindehhez – hiszen annak része – a nemzeti kisebbségekkel, illetve a zsidósággal kapcsolatos ítéletek és előítéletek oda-vissza irányú kombinációja.

Sándor Iván már 1989 elején határozottan és valódi demokratiként foglal állást a zsidó–nem zsidó feszültség és a mindkét részről vállalható és követhető, sőt követendő magatartás kérdésében. Tornai Józsefet idézi, aki az MDF márciusi országos gyűlésén arra hívott fel, hogy „a magyar zsidóság egyszer és mindenkorra tapasztalja, élje át, hogy ez a nép, amelyhez tartozik, képes önvizsgálatra, és a sebek őszinte, és ha lehet, végleges begyógyítására”. Ennek érdekében sor kell hogy kerüljön „a magyar zsidóság ünnepélyes kiengesztelésére”. Sándor Iván válasza Tornai József „nemes kihívására” a dolog leglényegét ragadja meg: a *kölcsönös* följajánlás, a *kölcsönös* tisztelet és megbecsülés, a *kölcsönös tolerancia* elvét. Mert ha a Tornai-féle ajánlat kimondódott – írja – „végre negyvenöt év után, akkor a zsidó származású magyaroknak ugyanígy tudniuk kell, hogy azt a nemzetet, amelyhez tartozónak érzik magukat, mi sújtotta évszázadokon át; mi pusztította és pusztítja, milyen, a história szörnykezeivel ázott vesztőhelymélységből emelkedett ki a történelemben annyiszor, s próbál éppen most megint kiemelkedni (a zsidó származású magyarok részvételével is).” Az egész problémahalmaz egyik tágasabb vetülete pedig az a „zsidó neurózis”, melyet Németh László 1935 nyarán a *romániai magyarok* körében érzett át, élt meg és értett meg.

Hiszen arról van szó végül is, hogy a fenyegetettség érzése, a végleges biztonsági garanciák hiánya újra és újra megszüli a kisebbségi *mátság* neurózisát. Zsidóét és nem zsidóét egyaránt. S fokozottan igaz mindez akkor és ott, amikor és ahol *ténylegesen* is hátrányos, vagy éppen nap mint nap igen komolyan veszélyeztetett helyzetben kénytelenek élni a *mátságukat* évszázadok óta viselő embermilliók.

Sándor Iván „ajánlata” – az *írástudói felelősség* mintaszerű megnyilvánulása – „a másik fájdalomra és veszélyeztetettségére érzékeny *közös* önvédelem.” „A zsidó magyar (vagy akár a nem magyar zsidó) eleget szenvedett ahhoz, hogy a legérzékenyebb legyen mindenki más szenvedésére. Éppen, mert átélte azt, amit átélt, a legélesebben kell szavát felemelnie azokkal az elszabaduló erőkkel szemben, amelyeknek a genezisést, gyűlöletkeltő bűnbakképző mechanizmusát a saját sorsán át megismerte, elszenvedte.”

*

Az 1989-es év krónikájában még arra intett Sándor Iván, hogy a majdani „új kormányzat és új ellenzéke között a demokratikus Magyarország megteremtéséért még sokáig ne az legyen a kérdés, hogy ki kit buktat meg; a nemzet közös vállalkozás – ezt

volna jó vezérlőelvnek tekinteni." Az 1991-es év tapasztalatai azonban egészen más-milyenek. Az író, a krónikás, az esszéista egyre kevesebb javaslatlall áll elő, egyre komorabb és kiábrándultabb. Nem látja a *zsákutcás* helyzetünkből való kikászálódás *jeleit*, fél attól, hogy újra – hányadszor már másfél (vagy talán jóval több) évszázad óta? – nagy történelmi esélyt szalasztunk el. Mitévő lehet? „A költő hasztalan vonít?”

Válaszként másoljuk ide a *Vigilia* 1990-es karácsonyi számának körkérdésére adott gondolatainak záró tételét. „Én attól félek, hogy tapasztalatainkból sem tudunk eleget tanulni, hibáinkat újra elkövetjük, bűneinket újakkal tetézzük. Álcásan, akár jóakarattal, kiskaliberűen, mohón, önsorsrontóan, kihívóan, ártatlanul. Nem kívánok ebbe bele-nyugodni. Számomra ennyi a remény.”

„Félelem? Remény?”

Igen: félelem, remény!

Monostori Imre

A regényíró látásmódja

LENGYEL PÉTER: HOLNAPELÓTT (NEM-REGÉNY) 89–90–91

Pár évvel ezelőtt valószínűleg úgy fogalmaztam volna: a könyvhét csendes szenzációja Lengyel Péter kötete. Ám mostanság már nincsenek hangos szenzációk, s így a csöndeseket is nélkülöznünk kell. Maradnak tehát a befelé megélt ünnepek: ezek közé sorolódnak be az élményt adó kötetek is. Az író manapság már aligha kaphatja vissza érdeklődésben, az olvasók figyelmében munkája ellenértékét: valószínűleg ő is befelé fordul, s saját magában helyezi mérlegre önnön munkáját. Úgy gondolom, Lengyel Péternek mindez különösképpen nem okoz gondot, befelé élt eddig is, s saját törvényeihez ragaszkodott, amikor üdvözítőbb volt mások törvényeit iránymutatóként elfogadni. Éppen a mostani kötet egyetlen interjújában, a Csordás Gábornak adottban meséli el, hogy első kötete megjelenésekor hogyan ragaszkodott Ottlik Géza nevének kinyomtatásához. De hát egész eddigi pályája az öntörvényűsége példa. Ez az öntörvényűség vezette – számomra legalábbis – a *Cseréptöréstől* a *Macskakőig*, életútjában pedig – az irodalmi munka feltételeinek megteremtésében – a „szellemi segédmunka” elfogadásában. Tulajdonképpen ezért is meglepetés ez a mostani kötet. Lengyel Péter ugyanis mindig teljes – más formában nem létező – művet adott ki a kezéből, a *Holnapelött* pedig – első megközelítésben legalábbis – elegyes írásként gyűjteményének látszik. De csak első megközelítésben. A „csöndes szenzációt”, az olvasó által megélt belső örömet ugyanis éppen a különböző írásokból összeálló belső egység és teljesség jelenti. Ehhez természetesen az írói világ öntörvényűsége szükségeltetik: csak így egészíthetik ki egymást a különböző időszakban keletkezett írásként. Az egységes szerkezetnek természetes elemei a különböző lapokban megjelent írásként. Lengyel Péter azonban „bele is segített” abba, hogy ezekből a cikkekből, jegyzetekből egységes kötet szülessen. Az írásként ugyanis egy külön cím nélküli, csak az évszámok (1989–1990–1991) által megszakított, címszavakból, rövid mondatokból álló napló kapcsolja egybe. Ez a napló az író körüli történéseket rögzíti, s ezzel a többi írás személyességét emeli ki. A személyesség Lengyel Péternél mindig a regényíró személyessége. Meditációi, írásai középpontjában ugyanis a regény, a regényírás problematikája áll. Helyenként egy-egy